

मानवतेचा विकास

प्रस्तावना

मानवतेचा विकास म्हणजे समाज , संस्कृती , विचारधारा व नैतिकतेचा अभ्यास . यात कला , साहित्य , इतिहास , तत्त्वज्ञान आणि भाषा या क्षेत्रांचा समावेश होतो . प्राचीन ग्रीक , रोमन व भारतीय संस्कृतींनी मानवी विचारांचा पाया रचला , तर पुनरुज्जीवन काळात विज्ञान , कला व तत्त्वज्ञानाला नवे वाव मिळाले . आधुनिक काळात मानवतेचा अभ्यास तंत्रज्ञान व सामाजिक बदलांशी जोडला गेला आहे . भारताच्या संदर्भात , प्राचीन भाषा (संस्कृत , प्राकृत , फार्शी) , शिक्षणप्रणाली (तक्षशिला , नालंदा , वल्लभी) , मंदिरे व स्थापत्य या सांस्कृतिक परंपरा महत्त्वाच्या आहेत . या वारशाचे जतन करण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणात ' भारतीय ज्ञानप्रणाली ' हा विषय समाविष्ट केला आहे , ज्यामुळे युवा पिढीला भारताच्या संस्कृती व इतिहासाचे ज्ञान मिळते .

प्राकृत भाषा

"प्राकृत" हा शब्द पाकित या शब्दापासून तयार झाला आहे, ज्याचा अर्थ आहे. स्वाभाविक, नैसर्गिक. म्हणजेच, प्राकृत भाषा या त्या काळातील लोकांनी वापरणार्या सामान्य, लोकभाषा होत्या. संस्कृत ही विद्वानांची, धार्मिक ग्रंथांची आणि उच्चवर्गीयांची भाषा होती, तर प्राकृत या सामान्य जनतेत बोलल्या जाणार्या भाषा होत्या.

प्राकृत भाषेचा अर्थ

प्राकृत भाषा " प्राकृत " = प्रकृतीवरून आलेला शब्द नैसर्गिक व जनसामान्यांची भाषा - > संस्कृतच्या तुलनेत प्राकृतचे व्याकरण व ध्वनी मर्यादित होते . जुन्या संस्कृत नाटकांत उच्चवर्गीय लोक संस्कृत वापरत , तर सामान्य लोक प्राकृत . लेखन व कामकाजासाठी संस्कृत ; बोलचालीत प्राकृत प्रचलित . इ . स . पूर्व 6 व्या शतकात प्राकृत वापरले जात होते ; सम्राट अशोकाच्या काळात लेखी पुरावे सापडतात . सुमारे 38 प्रकारच्या प्राकृत भाषा भारतात प्राचीन व मध्ययुगीन काळात अस्तित्वात . अनेक आधुनिक भारतीय भाषांचा उगम प्राकृत भाषांमधून झाला

प्राकृत भाषांचा कालखंड

प्राकृत भाषांचा उदय इ.स.पू. ६व्या शतकापासून मानला जातो. परंतु तसे पाहता प्राकृत भाषांचा उदय इ.पू. १५०० मधील बोगाझकोय शिलालेखात मिळतो.

प्रमुख प्राकृत भाषा

१. पालि भाषा

पाली ही बौद्ध धर्माच्या ग्रंथांची भाषा आहे. त्रिपिटक हे महत्त्वाचे बौद्ध ग्रंथ पाली भाषेत आहेत. गौतम बुद्धांचे उपदेशही या भाषेत सांगितले गेले

२. मागधी प्राकृत

मागधी प्राकृत मौर्यकालीन बिहार प्रदेशातील भाषा होती. अशोकाचे शिलालेख या भाषेत आहेत. बौद्ध धर्म प्रचारासाठी ही भाषा अत्यंत प्रभावी ठरली.

३. अर्धमागधी प्राकृत

ही जैन धर्माच्या ग्रंथांची भाषा होय. भगवती सूत्र, आचारांग सूत्र यांसारखे अनेक ग्रंथ या भाषेत आहेत. जैनांचे आगम ग्रंथ या भाषेत आहेत. महावीर स्वामी यांनीही या भाषेत उपदेश दिला.

४. शौरसेनी प्राकृत

ही उत्तर भारतातील (मथुरा, पश्चिम उत्तर प्रदेश) प्रचलित भाषा होती. संस्कृत नाटकांतील संवाद व शौर्यकाव्यांत या भाषेचा वापर झाला. पुढे या भाषेतून हिंदी व पंजाबी या भाषा विकसित झाल्या.

५. महाराष्ट्र प्राकृत

दख्खन (दक्षिण भारतातील) भागात वापरली जाणारी महत्वाची प्राकृत भाषा म्हणजे महाराष्ट्री प्राकृत अनेक संस्कृत नाटकांतील नायिकांचे संवाद या भाषेत आहेत. याच भाषेतून पुढे मराठी भाषा विकसित झाली. गाथा सप्तशती आणि नाणेघाटातील शिलालेख या भाषेमध्ये आहेत.

प्राकृत भाषांचे वैशिष्ट्ये

१. संस्कृतपेक्षा सोपी आणि दैनंदिन वापरातील भाषा.
२. प्राकृत भाषा हा नैसर्गिक आहेत. त्या कुठल्याही भाषेची उसनवारी करून तयार केलेल्या नाहीत.
३. धार्मिक व सामाजिक प्रचारासाठी या भाषा उपयुक्त होत्या. बुद्ध, महावीर यांसारख्या धर्मगुरूंनी सामान्य लोकांशी संवाद साधण्यासाठी प्राकृत भाषांचा वापर केला.
४. लोकांच्या बोलण्यातून या भाषा नैसर्गिकरीत्या विकसित झाल्या.

प्राकृत भाषांचे महत्त्व

१. भारतीय उपखंडातील सांस्कृतिक एकतेचा दुवा म्हणून प्राकृत भाषांनी कार्य केले.
२. बौद्ध आणि जैन धर्माचा प्रसार या भाषांमुळे शक्य झाला.
३. अनेक प्राचीन ग्रंथ, नाटके, शिलालेख आजही या भाषांत सापडतात.
४. आधुनिक भारतीय भाषांच्या विकासाचा मूलाधार प्राकृत भाषा आहेत.

निष्कर्ष

प्राकृत भाषा या भारताच्या संस्कृती, धर्म आणि भाषिक इतिहासाचा महत्त्वाचा टप्पा आहेत. संस्कृत ही जरी ग्रंथांची भाषा होती, तरी प्राकृत भाषा ह्या लोकांच्या हृदयाची भाषा होत्या. त्या भाषांतूनच पुढे मराठी, हिंदी, बंगाली, गुजराती अशा अनेक भाषांचा विकास झाला आणि भारताची भाषिक विविधता निर्माण झाली.

संस्कृत भाषा

१.ओळख आणि नाव

संस्कृत म्हणजे "संस्कृत केलेली" कृ म्हणजेच "संस्कारित, परिष्कृत" भाषा. प्राकृत भाषांवर संस्कार करून संस्कृत भाषा तयार केली आहे. ही भारतीय उपखंडातील पहिल्या शतकातील आणि वैज्ञानिक भाषा मानली जाते. संस्कृत ही इंडो-युरोपीय भाषाकुलातील इंडो-आर्यन शाखेतील भाषा आहे.

२.उत्पत्ती आणि इतिहास

संस्कृतचा उगम इ.स.पूर्व सुमारे १५०० ते १२०० या काळात झाला असे मानले जाते. काही विद्वानांच्या मते संस्कृत भाषा ही इ.स.नंतर उदयास आली. ती वैदिक संस्कृत आणि लौकिक (क्लासिकल) संस्कृत अशा दोन प्रमुख रूपांत विभागली जाते.

वैदिक संस्कृत

ही भाषा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद आणि इतर वैदिक ग्रंथांमध्ये वापरली गेली.

लौकिक (क्लासिकल) संस्कृत

पाणिनी या महान व्याकरणकाराने 'अष्टाध्यायी' हा संस्कृत व्याकरण ग्रंथ तयार केला. त्यानंतर संस्कृत भाषा अधिक शुद्ध आणि व्याकरणशास्त्रावर आधारित

३.लिपी

संस्कृत भाषा प्रामुख्याने देवनागरी लिपीत लिहिली जाते. परंतु प्राचीन काळात ती ब्राह्मी, शारदा, नंदी नागरी इत्यादी लिपींमध्येही लिहिली जायची. ब्राम्ही लिपीत लिहिलेली संस्कृत ही हायब्रीड संस्कृत मानली जाते. या संस्कृतमध्ये प्राचीन शिलालेख आढळतात.

४. भाषिक वैशिष्ट्ये

संस्कृत ही अत्यंत नियमबद्ध आणि वैज्ञानिक रचना असलेली भाषा आहे. प्रत्येक शब्दाचा निश्चित धातू (तववज) असतो, ज्यापासून इतर शब्द तयार होतात. लिंग, वचन, विभक्ती, पुरुष, काल, लकार यांचे स्पष्ट नियम आहेत. संयुक्ताक्षरांचा वापर, संधि, समास, तद्धित, कृदंत या संकल्पना या भाषेला समृद्ध करतात

५. संस्कृतचे महत्त्व

धार्मिक महत्त्व

सर्व हिंदू धर्मग्रंथ, उपनिषदे, पुराणे, रामायण, महाभारत, गीता ही सर्व संस्कृत भाषेत आहेत. बौद्ध आणि जैन धर्माचे अनेक ग्रंथही संस्कृतमध्ये लिहिले गेले आहेत.

वैज्ञानिक व बौद्धिक महत्त्व

संस्कृत भाषेतील व्याकरण, उच्चार, आणि संरचना इतकी परिपूर्ण आहे की ती कंप्यूटर आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता साठीही योग्य मानली जाते. काही संशोधकांनी संस्कृतला "सर्वात लॉजिकल भाषा म्हटले आहे.

६. संस्कृत साहित्य

संस्कृतमध्ये विविध प्रकारचे समृद्ध साहित्य आहे.

प्रकार	उदाहरणे
महाकाव्ये	रामायण (वाल्मीकी), महाभारत (व्यास)
नाटके	अभिज्ञानशाकुंतलम् (कालिदास), मृच्छकटिकम् (शूद्रक)
काव्यसंग्रह	मेघदूत, कुमारसंभव, रघुवंश (कालिदास)
नीतिग्रंथ	पंचतंत्र, हितोपदेश

७. प्रमुख संस्कृत विद्वान

१. पाणिनी हे व्याकरणाचार्य असून त्यांनी अष्टाध्यायी हा ग्रंथ लिहिला.
२. कालिदास हे महाकवी असून त्यांनी अभिज्ञान शाकुंतल, मेघदूत, कुमारसंभव वगैरे नाटके लिहिली.
३. पतंजली हे योगसूत्रांचे लेखक होते.
४. भास, शूद्रक, भारवि, माघ, भवभूती हे नाटककार व कवी
५. व्यास यांनी महाभारत आणि पुराणे रचली

८. भारतातील संस्कृतचे स्थान

संस्कृत ही भारताची प्राचीन भाषा असून भारतीय संविधानात ती भारतातील अधिकृत प्राचीन भाषा म्हणून नमूद आहे. काही राज्यांत (उदा. उत्तराखंड) ती अधिकृत भाषा आहे. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये संस्कृतचा अभ्यास ऐच्छिक विषय म्हणून शिकवला जात

९. आधुनिक काळातील संस्कृत

आजही भारतात संस्कृत बोलणारी गावे आहेत, उदा. मत्तूर (कर्नाटक) सिद्धलिंग्या (मध्य प्रदेश) अनेक विद्यापीठे आणि संशोधन संस्था संस्कृतचे संवर्धन करत आहेत. संगणक विज्ञान, योग, आयुर्वेद, तत्त्वज्ञान या क्षेत्रांत संस्कृतचा वापर वाढत आहे

१०. संस्कृत भाषेतील काही सोपे शब्द

मराठी	संस्कृत
नमस्कार	नमः नमस्ते
पाणी	जल
सूर्य	आदित्यः
पुस्तक	पुस्तकम्
माता	माताः
पिता	पिताः
ज्ञान	ज्ञान

निष्कर्ष

संस्कृत भाषा ही केवळ भारताची भाषा नसून, ती भारतीय संस्कृतीचा आत्मा आहे. तिच्या माध्यमातून जगाला तत्त्वज्ञान, गणित, वैद्यक, खगोलशास्त्र, नीतिशास्त्र, आणि काव्य यांचा खजिना लाभला आहे.

फारसी

फारसी भाषा (चमतेपंद संदहनंहम) ही जगातील एक अत्यंत प्राचीन, समृद्ध आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रभावी भाषा आहे. खाली तिच्याविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे. ही इंडो-इराणी (पदकव-पतंदपंद) भाषासमूहातील एक भाषा आहे, जी इंडो-युरोपीय (पदकव-मन्तवचमंद) भाषाकुलाचा भाग आहे स्थानिक भाषेत फारसीला फारसी असेच म्हणतात. इंग्रजीत तिला चमतेपंद म्हणतात.

बोलणारे देश - फारसी ही खालील देशांची प्रमुख भाषा आहे.

१. इराण येथे ती राष्ट्रीय व अधिकृत भाषा आहे.
२. अफगाणिस्तान येथे फारसीला दारी (म्हणतात).
३. ताजिकिस्तान येथे ती ताजिक म्हणून ओळखली जाते आणि सिरिलिक लिपीत लिहिली जाते.

लिपी

फारसी भाषा अरबी लिपीवर आधारित 'फारसी-अरबी' लिपीत लिहिली जाते. मात्र, ताजिकिस्तानमध्ये सिरिलिक लिपी (रशियनसारखी) वापरली जाते. फारसी लिपीत ३२ अक्षरे असतात.

इतिहास

फारसीचा उगम इ.स.पूर्व ६ व्या शतकात झाला. ती प्राचीन फारसी या भाषेपासून विकसित झाली, जी अखेमेनिड साम्राज्याची भाषा होती. पुढे ती मध्य फारसी व नंतरच्या काळात आधुनिक फारसी मध्ये रूपांतरित झाली. इराणमध्ये इस्लाम येण्यापूर्वी अवेस्ता आणि पहलवी लिपी वापरली जात होती.

भाषिक वैशिष्ट्ये -

१. फारसी मधुर, सुलभ आणि व्याकरणदृष्ट्या साधी भाषा आहे.
२. फारसी भाषेत पुरुष स्त्री लिंगभेद फार कमी प्रमाणात आहे.
३. शब्दक्रम सामान्यतः कर्तॆ ं कर्म ं क्रियापद असा असतो.
४. फारसी भाषेत अरबी, तुर्की, आणि फ्रेंच शब्दांचा प्रभाव दिसून

साहित्य आणि संस्कृती

फारसी साहित्य अत्यंत समृद्ध आहे. काही महान फारसी कवी आणि लेखक म्हणजे रूमी हाफिज, फिरदौसी शाहनामा या महाकाव्याचे लेखक शेख सादी, गुलिस्तान आणि बुस्तान यांसाठी प्रसिद्ध आहेत. उमर खय्याम हे रुबाईयात साठी प्रसिद्ध आहेत. हे साहित्य तत्त्वज्ञान, प्रेम, नीतिमत्ता आणि जीवनतत्त्वज्ञानाने परिपूर्ण आहे.

भारतातील प्रभाव -

भारतात फारसी भाषेचा प्रभाव मुघलकालात अत्यंत वाढला. ती मुघल दरबारातील अधिकृत भाषा होती. मराठी, हिंदी आणि उर्दू भाषांमध्ये आजही फारसी शब्द मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात. उदा. किताब, दुनिया, इंसान, सरकार, दफ्तर इत्यादी.

आधुनिक काळातील स्थिती

आज फारसी भाषा इराणची राष्ट्रीय ओळख आहे. जगभरात सुमारे १२ ते १५ कोटी लोक फारसी भाषा बोलतात. ती संयुक्त राष्ट्रसंघातील प्रमुख भाषांपैकी एक नाही, पण ती शैक्षणिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहे.

फारसी भाषेतील काही सोपे शब्द

मराठी फारसी

नमस्कार	सलाम
धन्यवाद	मम्नून
पाणी	आब
प्रेम	इश्क
पुस्तक	किताब
घर	घर

निष्कर्ष

फारसी भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून, ती इतिहास, संस्कृती, काव्य आणि तत्त्वज्ञानाचे दालन आहे. भारत, इराण आणि मध्य आशियामध्ये ती सांस्कृतिक सेतू म्हणून ओळखली जाते